

Fülei-Szántó Endre

NYELVHASZNÁLAT ÉS ÉRTÉKHÁTTÉR

A legutóbbi évtized nyelvtudománya a régebben és többszörösen felvázolt kettősséget igyekszik feloldani. A humboldti *ergon* és *energia*, a saussure-i *langue* és *parole*, a generatív klasszikusok *kompetencia* és *performancia* fogalompárosa egyaránt úgy világítja meg a nyelv jelenségét, hogy a szempontok sokféleségét két alapszemléleti módra redukálja.¹ Egyik fogalompáros sem azonos a másikkal, a kettősség, a dichotómia mindegyikben más, mégis van bennük valami közös. Fejlődés és állapot, kétértelműség és megvalósulás, szabályrendszer és kommunikáció morül föl, de valamennyit - egy kicsit persze önkényesen - a rendszer és a szöveg kettősségére vezetem vissza.

Minden szöveg mögött meghúzódik az azt alkotó, létrehozó rendszer, ám a rendszer egyaránt működtethet normatív és/vagy kommunikatív sorokat. Ha az értékviszonylatokat kiszakítva környezetükből vizsgálánánk, akár egy hármasság is elképzelhető: rendszer, szöveg, norma.² Az értékviszonylatok azonban valószínűleg nem élveznek a rendszertől, a szövegtől független létezési státust.

A világban megjelenő szöveg, - ez írásbeli és szóbeli szöveg is lehet - nem független környezetétől. Kölosönösen hatnak egymásra és a megfigyelő egy adott szövegvariáns mű-

gött akár többféle különfajta rendszert is fdtételezhet. A szöveg a rendszerek produktuma, működésének homeosztázisa viszont a környezettel a kontextussal való szoros összeefonódást tételezi fel.³

A szöveg környezetének, milieujének legfontosabb eleme a háttér, a nyelv használatának valamilyen háttere. A háttér nem maga a teljes környezet. A verbális közlésfolyamat szűkebb környezete a metakommunikáció⁴: a gesztus, a mimika, a távolságtartás és még sok egyéb tényező, ám hátterre a világkontextus megfelelő részének valamilyenfokú ismerete, a reáliák üsztönös észlelése, a kommunikáció kultúraalapja.

Szenteljünk még egy-két gondolatot nyelv és környezet kölcsönhatásának. Akár a metakommunikatív, akár a háttérkörnyezetet vizsgáljuk, a szöveg és környezete helyettesítik egymást, erősítik egymás alkotó elemeit. A szituáció maga hangsúlyozhatja a közléseket, de ez fordítva is lehetséges. Az indulatszó hangárnyalatai helyébe vokális, nem a nyelvi fonológiai rendszer hangjelenségei is beléphetnek.⁵ Az intonáció valóban mimika a gége szintjén.⁶ Az idiómák tartalma fel-felvillan egy-egy gesztusváltozatban is. Ám nemcsak a metakommunikáció sávjai helyettesíthetik a verbális közlés részeit, vagy egymást, nemcsak a hanglejtés, vagy a mozdulat erősítheti fel a gyengébben sugárzó üzenetet, a szituáció helye, ideje, erőtere is szelektálhatja a nyelvhasználatot, és a nyelv használója is bevonhatja a szemiózisba, a jellé válás folyamatába környezetének tárgyait, tényezőit.

Érdeklődésünk homlokterében tehát a szöveg és a háttér összefüggéseinek elemzése áll.⁷ Pelfogható ez akár egy alakháttér kettősségének analógiájára is, amelyben mindig a szöveg a viszonylag rögzített gestalt, az alak szerepét játssza.

A nyelvhasználat háttérének van egy axiológiai rétege is, amely a nyelvhasználat folyamatából is kielemezhető.

Láttuk, a szöveg generálásában sokféle rendszer vehet részt. Egymást kiegészítő részrendszerek alkotják a teljes kommunikáció sávrendszerét, ám egymással versengésben lévő rendszerek is részesedhetnek a szöveg létrejöttében. Ez utóbbira talán a legtisztább példa a szöveg linearitása és a paradigmatis, nem-lineáris, a logikai hierarchiához hasonló tartalomeloszlás.⁸ Ami mint összhangzat, harmónia a zene alapjelensége, az csak olykor valósul meg egyetlen művészi szövegparányban.⁹ Ha a konkrét jelentéstartalmú lexikai egységek statikus képhálózatát vizsgáljuk fel, a bahtyini kronotoposznak, az idő térbe történő sűrítésének szinte képzőművészeti fogalom szintjéig jutunk el.¹⁰

Elő szöveg háttérében, talán kissé elnagyolt vonásokban így adhatjuk meg a lehetséges határvariánsok struktúráldását:

- 1/ előfeltevések
- 2/ elliptikus formák
- 3/ közlés egységek kimaradásai
- 4/ a szövegkoherencia állandó változása.

Szinte valamennyi háttérváltozat tartalmazhat értékviszonylatokat. A kérdést tehát végül is így tesszük fel: hogyan vesz részt az értékrendszer szövegek generálásában?¹¹ Az értékrendszer meghatározása egyelőre óriási nehézségekbe ütközik. Vannak értékes tárgyak, értékérzések és értékkifejezések. Sokan beszélnek értékhordozókról, de a legnagyobb vita éppen az egyes értékek tartalma körül forog. Az értékelés, a preferencia, a humánus értékes változatai, az értéket megtestesítő tárgyak, vagy személyek, az erény, a társadalom modellje, az utópia, a szatíra osztályozatlan egyvelegében sokan akartak fogalmi rendet teremteni.¹² A neokantianus kettősség a tiszta és a másodlagos értékek között filozófiailag nem igen fogadható el, ám a jelen munka szemszögéből jó munkahipotézis lehet. A nyelvi formában megtestesült értékfogalmak melléknevek, deadjektiivális főnevek, de sokszor lehetnek igék is. Elhanyagolva egyelőre a hasznos, a kellemes, az öröm, a gazdaságos stb. értékfogalmakat, vizsgálódásunkat irányítsuk az úgynevezett tiszta értékekre: az etika, az esztétika és a logika értékeire: a jóra, a szépre és az igazra. Ismételten hangsúlyozzuk, az elemzés tapogatózó jellegű, a nyelv világából indul ki, az értékviszonylatok lényegét tehát a predikátumban véli megtalálni.

Ha a nyelvi szöveg háttérében értékvonatkozások jelennek, ahogy ezt előbb állítottam, akkor a legelső felismerés a mondat és a logikai ítélet, a proposíció összefonódottságából következik: a deklaratív közlés elsőrendű értékvonat-

kozása a közlés valóságfedezete, az adekváció, az igazság. A kijelentések logikai kétértékűsége a szöveg mélyében ható erő, amely formális apparátus segítségével működtethető, ám a természetes nyelv mondatainak modális sorai skálát építenek ki a pólusok között, megtestesítik a valószínűség, a bizonytalanság relációit és kihámozható belőlük nem egy többértékű logikai rendszer is.¹³ Ugyanakkor a performatív közlések esetében az igaz-téves kétértékűség nem érvényes, de a beszédaktus-elmélet tudósai valószínűleg nem jutottak el még az axiológiai következetesség végső álláspontjára, amikor a kommunikáció sikerességéről és hasonló pragmatikai előfeltevésekről, "rule"-okról szólnak.¹⁴

A végső, vagy "tisztá" értékek, a scheleri érték-modalitások között szerepel a szép-osúnya fogalompárosa is, az esztétikum poláris felmerülése.¹⁵ Az e fajta kettősség ugyanazok kommunikációs tapasztalat, függetlenül attól, hogy megengedjük-e az esztétikum létezését a művészi ábrázolás előtt is. A közlésfolyamat maga egy stilisztikai kétértékűség igényével is elemezhető. A beszélt nyelv szépsége, a helyesen kifejezett gondolat, a narrativum, a liraiság, a drámaiság, amely az ő / = világ /, az én / egzisztenciális élmény / és a te / = interakció / kommunikatív szituációból sarjadt ki, egymás anyagából kölcsönösen táplálkozó ősi műfajparadigma állandó potenciális jelenléte a hétköznapi kommunikáció szelvényeiben, és egyaránt a szép - nem-szép érték-kettőssébe ágyazhatják a szöveget.¹⁶ Ám ahogy az igaz és a téves logikai pólusai közt helyezkedik el a valóságreferencia modalitássoro-

zata, sőt az értékettős redukálódhatik "közömbös"-re is, ugyanúgy a stilisztikai, vagy pontosabban a szép-nem-szép értékpáros is sokszor "kioltja egymást" a szövegben. A redukcióra a fonológiában is van példa.¹⁷

A nyelvhasználat a szövegben testesül meg. A szöveg egységeinek - így mondtam - axiológiai vonatkozásuk van a háttér rétegeire. Mind az igazság, mind a szépségreferencia a szöveg és a háttér közötti szellemi távolságnak a szöveghez közeli részében hat. Mindkét értékettős inherens alkotója a szöveg egységeinek, a kijelentéseknek. Azt jelenti ez a felismerés, hogy a kétértékűség magában a szövegben rejlik, mint az egységek sarkított határesetek. Az esztétikum és az igazságérték azonban a nyelvi ábrázolási szintek vonatkozásában nem azonos hatóerejű, mivel amíg az igazságérték kijelentéseként felmerülhet sarkított, félig vagy teljesen redukált formában, addig az esztétikum értékpárosa elsősorban mindig a teljes szövegváltozatra érvényesíthető csak. Másodsorban van az egyes közléseknek, közléssoroknak esztétikai-stilisztikai referenciájuk.¹⁸

Nem kétséges, hogy a fenti elemzés csak vázlatos jellegű. Mint ahogy az igazságérték pólusai között is modalitásor állítható fel, ugyanúgy egy "végső érték" további alkotókra bontható fel. Ezt nevezik egy adott axiológiai irányzat szerint értékmodalitásnak. Közöttük rangsorkapcsolatok is vannak.

Ha a nagyon is elnagyolt axiológiai hármasság szögéből folytatjuk a vizsgálódást, arra kell rátérnünk,

miként testesül meg a szöveg háttérben az etikai értékd-
menzión. Mit jelent a jó fogalma, miként értékelhető a cse-
lévés, a beszédaktus az erkölcsi értékpárosa szemszögből.¹⁹
A kutatás kidolgozása akár az értékmények, mint
preszkriptív nyelvek a sajátosságából, elemezhető az ér-
tékszavak jelentését is, de a dolgot a bármely közlés,
vagy közléses háttérben rejlt etikai referenciát vizsgál-
ja. Eszerint igazi értékménység nem létezik, csak az ér-
tékség redukált esetéről lehet szó. Minden közlés tehát
abból a szempontból is értékelhető, milyen az etikai refe-
renciája. Még tisztábban fejezve ki ezt a megfigyelést, min-
den közlésnek van etikai előfeltevése.²⁰
Kínálkozó terület a performatív mondatok állománya.
Tudjuk, ezekre nem vonatkozatható az igaz-téves értékpáros.
A kérdés, a parancs, az utasítás, az ígéret azonban túl a
kommunikatív sikerességre változtatni mindig vonatkozatható
az etikára. /Jogtalan parancs, rosszirandulati fenyegetés stb./
A beszédaktus egy más vonatkozásban sikerésképpen az aktusok
egyik alosorátja, vonatkozik tehát az a kétségre, amely
az embert cselekedetekre is érvényes.

Irá igaz az, hogy a jó-rossz kategóriáknak primer érték-
orientációs kategória,²¹ akkor az is igaz, hogy jelenléte a
szövegben gyakran "axiológiai keveredésen, transzformáción"
megy át. Fel fogásom szerint az értékvonatkozathatóság a predi-
káló szüksegszerű alkotó része. Am a "jó" predikátum, mellék-
név többjelzős nominális csoport esetén csak a legelső helyen
állhat, valószínűleg pedig nem a főnévhez járuló melléknev. A

mélyszerkezetben mindig valamilyen ígére épül rá. /Jó tanár az, aki jól tanít; jó, hogy együtt vagyunk stb./²²

A "jó" tehát a legáltalánosabb predikativ jegy, amely szinte a létezéssel esik egybe. Ám a "jó" fogalom vonatkoztatható a kellemesre, a hasznosra, a célszerűre stb. Van-e tehát jelentése? Azt sem igen állíthatjuk, hogy az általa jelzett szó jelentéstartalmából részesedik. /Jó asztal, jó kés stb./ Ahhoz, hogy ezt megoldhassuk, az illokució területére, a közlés szándékának helyére kell a "jó" aktusát helyoznünk. Van, aki ezt az ajánlás beszédaktusának tekinti. Ha a lokució a deskriptív jelentés, az illokució a preszkriptív jellegű jelentés lehet.²³ A probléma csak az, hogy nem minden beszédaktus preszkriptív jellegű. /Szemrehányás, aggályoskodás stb./ Mégis, a fenti gondolatok alapján a "jó" jelentése az illokució helyére kerül és preszkriptív jelentése van. A kommunikatív szándék ismerete nélkül tehát egy közlés, amelynek csak lokucióját ismerjük, nem értelmezhető teljes jelentésében.

Az etikai nyelvezetről még sok egyéb is elhangzott. Az egyik osztályozás szerint preszkriptív, általános /univerzális/ és végtelenül fontos.²⁴ Mindamellet a háttérben ott rejlik a filozófia, az értékbölcsélet egyik legnagyobb problémája, le lehet-e a tényekből az értékeset vezetni, van-e út a van-ból a kell-be.²⁵

A háttérben rejelő etikai vonatkozások megállapításánál az etikai nyelvezetről elmondottak számunkra nem mérve-dóak, csak segítenek gondolkodásunkban. Felfogásunk szerint

minden közlésnek van etikai vonatkozása, még ha ez adott tételben redukálódott is.

Összegezéssül tehát elmondhatjuk: a nyelvhasználati rétegek között vizsgálatra méltó az etikai nyelvi réteg is, ilyenkor a háttér közvetlenül lép be a szövegbe. Nem etikai nyelvezet esetében, vagy vegyes nyelvi rétegeknel a szöveget generáló rendszerek között az egyik a hármas tagozódású axiológiai, az alapvetően értékességeket tartalmazó rendszer. Az igazság és az esztétikum magában a közléssorokban testesül meg, maguk a szövegegységek polarizálhatók, az etikum részrendszere, amely a nem verbális cselekedetek háttérében is fellelhető, állandó háttérelem, vonatkoztatási relációhálózat. A performatív közlések nagy részénél ismét "benyomul magába a szövegbe".

Azt mondtunk, a háttér alkotó részei: az előfeltevések,²⁶ az elliptikus formák kihagyott tartalmai, a közlésegyiségek kimaradása, amely szövegellipszis és a koherencia váltakozása. Az értékek közvetlen lexikalizálódása általában a melléknév szófajában történik meg. Eredeti határozószók, /nagyon, túlságosan stb./ logikai partikulák segítségével a közlésfolyamatba belép egy sajátos jelenség: az etikum kvantálása. /Túl bátor, nem olyan rossz, elég becsületes stb./ Az előfeltevések bonyolultabb struktúrája szillogizmusok segítségével írható le. Logikai konnektorokkal egybefűzött közlések, kiesett közlések, meglazult szövegkoherencia vezet el a háttér etikai rétegéhez. Minthogy pedig az axiológiai preszkriptív jelentés átfedéseket, jelentéscseréket

valósít meg, maga az axiológiai preszkriptív illokuciós erő átsugározhat tulajdonnevekre, tárgyakra, az értékesség, gyakran a "másodlagos értékesség" objektumaira.

Konkrét mondatelemzésben a propozíció illokutív indikátorai között meg lehet találni az etikai vonatkoztatási elemeket.²⁷ A következőkben néhány konkrét szituatív példát adok a fentiek igazolására.

I. párbeszéd

A: Ismered?

B: Igen. Sötét alak.

A: Mondják, Perszen nekem nem volt vele semmi bajom.

/Előfeltevés: az önérdék primátusa. Visszahúzóds a megítélés folyamatából./

II. párbeszéd

A: Állítólag elviselhetetlen.

B: Dehogy. Jó ember.

A: /nevetve/ A családjához.

/Előfeltevés: a családi önzés az etikum alsóbb foka. Magasabbrendű, mint az egyéni önzés./

III. Párbeszéd /1940. A zsidótörvények éve./

A: Hallotta? Sorban állnak a kikeresztelkedők?

B: Jellemtelen banda.

A: Ugyan! Ennyit ne tegyenek meg a családjukért?

/Előfeltételezés: a családtagok iránti önzetlenség és áldozatvállalás értékesebb, mint a ragaszkodás a hithez./

Példák az értékszavak axiológiai átalakulásaira:

Szép tőle!	/etikai referencia/
Ő jó.	/etikai referencia/
Ő jól van.	/Kellemség mint érték/
Jó, hogy már nincs itt.	/Referencia a hasznosságra/
Ezt még X se tette meg.	/Etikai preferencia/
Bizony gazember voltam.	/A közlés őszintesége szembenáll a tartalom etikai negativumával./

A világban megnyilvánuló szöveg háttérében a szöveget generáló kooperatív és egymással versengésben lévő /kompetitív/ részrendszerek működnek. A nyelvhasználat és szituatív környezet egymással kölcsönhatásban vannak. A proposíció predikátumhelyén feltüntethetők az illokutív indikátorok, és ezek egyik fontos eleme az axiológiai vonatkozhatóság. Az igaz-téves és a szép - nem-szép párosai magában a szövegben testesülnek meg, a performatív közlések nagy részének kivételével az etikum a háttér egyik legfontosabb rétege.

J e g y z e t e k

- 1 A Humboldt, Saussure, Chomsky és az információelmélet alapfogalmait sok nyelvészeti, vagy akár irodalomelméleti alapkönyvben megismerhetjük. Pl. Strukturalizmus. Modern könyvtár. Európa. É/N. II. kötet.
- 2 E. Coseriu: *Lengua, Habla y Norma. /En Teoria del lenguaje y linguística general.* Gredos, Madrid, 1967.
- 3 Az általános rendszerelmélet problémái /Ludwig von Bertalanffy A rendszerelmélet mint szemléletmód. /Kenneth E. Boulding./ Rendszerelmélet. Közgazd. és Jogi Kiadó, 1971.
- 4 Bay L. Bridghistell: *Kinesics and Context.* Philadelphia, 1970; Füléi-Szántó Endre: *A testmozdulatok jelrendszere,* Magyar Nyelv, LXXVII. évf. 1981. 1. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- 5 Füléi-Szántó Endre: *Az indulatszó szófajisága. /Megjelenés alatt./*
- 6 Fónagy I. - Magdiós K.: *A magyar beszéd dallama.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.
- 7 J. Drever: *A Dictionary of Psychology.* Penguin, 1952. p. 106.
- 8 A. Martinet: *Éléments de linguistique générale.* Paris, 1960.
- 9 A mikroszöveg ügyesen magyarított megnevezése. Szóbeli közlés alapján Pusztai István.
- 10 Bahtyin
- 11 Bonyhai Gábor: *Értéknyelv. /Magyar filozófiai szemle. 1976/4,* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- 12 Bármely értékelméleti kézikönyv tárgyalja az axiológia alapfogalmait. Elvont formában: A. A. Ivin: *Osznovanija logiki ooenok.* Moszkva, 1970.
- 13 Füléi-Szántó Endre: *Az intenzitás kategóriája. Nyelvped. Írások. III. MKKE. Megjelenés alatt.*
- 14 J. R. Searle: *Speech Acts.* Cambridge Univ. Press, 1969. /Rules, 33.o./

- 15 M. Scheler: A formalizmus az etikában és a materiális értékétika. Ford: Berényi Gábor. Gondolat, 1979.
- 16 H. Markiewicz: Az irodalomtudomány főbb kérdései. Budapest, 1968, Gondolat, pp. 121-147.
- 17 N. S. Trubetzkoy: Grundzüge der Phonologie. 1958, Göttingen.
- 18 Minden olyan alapmű foglalkozik a problémával, amely irodalomelméleti szövegnyelvészet. Lásd: Linguistics and Literary Style. Szerk.: D.C. Freeman, New York, 1970.
- 19 Kelemen János: Van-e a "jó"-nak jelentése? Magyar Fil. Szemle. 1976/4, Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 617-632.
- 20 Z. Vendler: Linguistics in Philosophy. Ithaca, Cornell Univ. Press, 1967, pp. 172-197.
- 21 Heller Ágnes: Hipotézis egy marxista értékelmélethez. I. Magyar Filozófiai Szemle, 1970/5, p. 782.
- 22 P. Ziff: Semantic Analysis. Ithaca, Cornell Univ. Press, 1960, p. 203.
- 23 id. 19-es jegyzet
- 24 Victoria Camps: Pragmatica del lenguaje y filosofía analítica. Ediciones Peninsula, serie universitaria. Historia, ciencia, sociedad. p. 129.
- 25 Moore, H.: Principia Ethica. Cambridge University Press, 1971, p. 15.
John R. Searle: Speech Acts. Cambridge University Press, 1969. /Deriving "ought" from "is" pp. 195-188.
- 26 Kiefer Ferenc: Irányzatok és problémák a mai jelentéstudományban. Nyelvtudományi Közlemények. Budapest, 1975, 77. kötet 2. szám, p. 359.
- 27 Dieter Wunderlich: Linguistische Pragmatik. Athenion, Wiesbaden, 1975.